મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી ઇનામ લાઇબ્રેરી માટે મંજુર.

ગુજરાત પ્રાંત

અને

ઉત્તર વિભાગ.

(નકશાઓ સાથે).

O. T.
4 APR 1928
R. N. 25

રચી પ્રસિદ્ધ કર્તા,

ચીમનલાલ જીભાઇ પરીખ.

ટીચર, હાઇસ્કુલ.

સોજીત્રા (વડોદરા).

આવૃત્તિ ૨ જી. પ્રત ૧૦૦૦ સને ૧૯૨૭.

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન.)

કિં. ૦-૨-૦

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय
[गूजराती कॉर्पोराअिट विभाग]

अनुक्रमांक ૧૪૦૪૩ वर्गांक

पुस्तकनुं नाम ગુજરાત પ્રાંત અને ઉત્તર વિભાગ

विषय [illegible]

જમીન અને પાણીના ભાગો અને આકાર.

જેના ઉપર આપણે રહીએ છીએ તેને પૃથ્વી કહે છે. તે ગોળ દડા જેવી છે, તેમાં ધરતી એટલે જમીન અને પાણી એ બે છે. તેમાં પોણો ભાગ પાણી પથરાએલું છે. અને પા ભાગ જમીન છે.

જમીનના ભાગ.

ખંડ—જમીનના મોટા ભાગને ખંડ કહે છે. બધા મળીને એવા ખંડ પાંચ છે.

દેશ—ખંડના ભાગ કરેલા હોય છે તે દરેક ભાગને દેશ કહે છે.

ઈલાકો—દેશના ભાગોને ઈલાકા અથવા પ્રાંત કહે છે.

પ્રાંત—ઈલાકાના ભાગોને પ્રાંત કહે છે.

જીલ્લા—પ્રાંતના ભાગોને જીલ્લા કહે છે.

તાલુકા—જીલ્લાના ભાગોને તાલુકા કહે છે. ઘણાં ગામ મળીને તાલુકો થાય છે.

ડુંગર—જમીનની સપાટી ઉપર મોટા ટેકરા હોય તેને ડુંગર કહે છે.

પર્વત—ઘણા મોટા ડુંગરાને પર્વત કહે છે. પર્વતની નીચેના ભાગને તળેટી કહે છે અને ટોચના ભાગને શિખર કહે છે.

દ્વીપ અથવા બેટ—જે જમીનની ચારે બાજુએ પાણી હોય તેને દ્વીપ કે બેટ કહે છે.

મેદાન—સપાટ જમીનના ભાગને મેદાન કહે છે.

કિનારો—દરીઆને અડીને જે જમીન આવેલી હોય તેને અને નદીના વહેણને બંન્ને બાજુ અડેલી જમીનના ભાગને કિનારો કહે છે.

બંદર—સમુદ્રના કિનારે અથવા મોટી નદીના કિનારે જ્યાં વહાણુ આવતાં હોય તેને બંદર કહે છે.

દ્વીપકલ્પ—જે જમીનની ત્રણ બાજુ પાણી હોય તેને દ્વીપકલ્પ કહે છે.

ભૂશિર—જમીનની અણી લાંબી થઇ સમુદ્રમાં ગઇ હોય તેને ભૂશિર કહે છે.

સંયોગિ ભૂમિ—જમીનના બે મોટા ભાગને જોડનારા જમીનના નાના ભાગને સંયોગિ ભૂમિ કહે છે.

પાણીના ભાગ.

મહાસાગર—પાણીના મોટા ભાગને મહાસાગર કહે છે.

સમુદ્ર—મહાસાગરના નાના ભાગને સમુદ્ર કહે છે.

અખાત—સમુદ્રમાંથી પાણીનો ફાંટો જમીનમાં ગયો હોય તેને અખાત કહે છે.

સરોવર—ચારે બાજુએ જમીનથી વીંટાએલા પાણીના ભાગને સરોવર કહે છે. તેવા નાના ભાગને તળાવ કહે છે.

નદી—ડુંગર, પર્વત કે સરોવરમાંથી મીઠા પાણીનો પ્રવાહ નીકળી સમુદ્રને મળે છે તેને નદી કહે છે. જે જગ્યાએથી નદી નીકળે છે તેને મૂળ કહે છે. અને જે જગ્યાએ સમુદ્રને મળે છે તેને મુખ કહે છે.

ધોધ—ઘણે ઉંચેથી પડતા નદીના પાણીને ધોધ કહે છે.

સામુદ્રધુની—પાણીના બે મોટા ભાગને જોડનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કહે છે.

ગુજરાત પ્રાંત અને ઉત્તર વિભાગ.

આપણે ગુજરાતી કહેવાઇએ છીએ. અને આપણે જે દેશમાં રહીએ છીએ તે દેશ ગુજરાત કહેવાય છે. પ્રથમ આ દેશના વતનીઓ ગુર્જર જાતના હતા. તેમના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ગુજરાત પડેલું છે. આપણે જે ભાષા બોલીએ છીએ તે ગુજરાતી ભાષા કહેવાય છે. ગુજરાત દેશમાં રહેનારા અને ગુજરાતી ભાષા બોલનારા સઘળા લોકો (હિંદુ, મુસલમાન, પારસી વગેરે બધા) ગુજરાતી કહેવાય છે. આ દેશની ચારે દિશાઓની સરહદથી તે તરફના લોકોની બોલી ગુજરાતી કરતાં જુદી પડે છે.

સીમા—આ પ્રાંતની ઉત્તર દિશાએ કચ્છનું રણ અને રજપુતાનાનો કેટલોક ભાગ (મારવાડ) છે. પૂર્વે માળવા પ્રાંત તથા ખાનદેશ છે; દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર અને અરબી સમુદ્ર છે. અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને કચ્છનું રણ આવેલું છે.

ગુજરાત પ્રાંતની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૩૨૦ માઇલની ગણાય છે, તથા પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઇ સરેરાશ ૩૬૦ માઇલની લેખાય છે.

ભૂરચના–અને કુદરતી વિભાગ.

ગુજરાત પ્રાંતના પશ્ચિમ અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. એ કાંઠો ખંભાત અને કચ્છ આગળ અંદર ગએલો હોવાથી ત્યાં અખાત થઈ વહાણ જઈ શકે છે. બીજો કિનારો સપાટ હોવાથી મોટાં બંદરો આવી શક્યાં નથી. કાઠિઆવાડનો દક્ષિણ કિનારો સાધારણ ખાંચાખુંચી વાળો છે. તેથી એ ભાગમાં સાધા-

રણ બંદરો છે. આ ભાગમાં ખેતી સારી થાય છે. અને ઢોરનો ચારો પણ ખૂબ થાય છે. વચલો ગીરનાર પર્વતવાળો ભાગ ડુંગરાવાળો છે. અહીંની જમીનનો ઘણો ખરો ભાગ પત્થરીઓ છે ને વળી ઉંચાણ નીચાણવાળો ભાગ હોવાથી ખેતી સારી થતી નથી. આ પ્રાંતનો મધ્યભાગ સપાટ છે. અને તેના દક્ષિણ તરફના ઢોળાવને લીધે ઉત્તરના અને પૂર્વના ડુંગરી પ્રદેશની માટી ધોવાઇને દક્ષિણના ભાગમાં તણાઇ આવવાથી જમીન ઘણીજ ફળદ્રુપ બને છે. તેથી ઉત્તમ પ્રકારની ખેતી થાય છે. મહી નદીની ઉત્તરમાં આગળ જતાં રેતાળ ભોંય આવે છે.

ઉત્તર અને પૂર્વ તરફનો ઘણો ખરો ભાગ પહાડી પ્રદેશ છે અને આબુ, વિંધ્યાચળ અને સહ્યાદ્રિની ટેકરીઓ લંબાવાથી તે ડુંગરી મુલક છે. અને તેમાં જંગલો આવેલાં છે.

આ પ્રાંતના **કુદરતી રીતે ત્રણ વિભાગ પડે** છે. ૧ કચ્છ ૨ કાઠીઆવાડ દ્વીપકલ્પ અને (૩) શુદ્ધ ગુજરાત.

આ પ્રાંતના **રાજકીય વિભાગ** નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ખાલસા મુલક (અંગ્રેજી રાજ્ય).

૨ દેશી રાજ્યો.

(૧) મુંબાઇ સરકારની દેખરેખ નીચેનાં દેશી રાજ્યો જે શુદ્ધ ગુજરાતમાંજ છે.

(૨) વડોદરાનું રાજ્ય (વાઇસરોય સાહેબની દેખરેખ નીચે છે).

(૩) કચ્છ, કાઠીઆવાડ, અને પાલનપુરનાં દેશી રાજ્યો જે વાઇસરોય સાહેબની દેખરેખ નીચે છે.

૩ પરદેશી રાજ્ય (પોર્ટુગીઝનું).

વસ્તી—ગુજરાત પ્રાંતમાં લગભગ ૯૬ લાખ માણસની વસ્તી છે. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ અને પારસી વગેરે જાતો છે. મોટો ભાગ હિંદુઓનો છે. તેમના દરેકના પહેરવેશ જુદા જુદા છે. હિંદુઓ ધોતીયાં અને પાઘડી પહેરે છે. કાઠીઆવાડમાં ચોરણા પહેરે છે અને માથે ફેંટા બાંધે છે. મુસલમાનો સુરવાળ પહેરે છે, અને દાઢી રાખે છે. પારસી લોકો મૂળ ઇરાનમાંથી આવેલા છે. તેઓની એકજ નાત છે. તેઓ સુળવાળ પહેરે છે. અને ઉભા ઘાટની પાઘડીઓ પહેરે છે. તેમની સ્ત્રીઓ પણ સુરવાળ પહેરે છે. તેને લેંઘા કહે છે. જંગલમાં ભીલ, નાયકડા વગેરે જાતો વસે છે. તેઓ જંગલી સ્થીતિમાં છે.

ભાષાઓ—આ પ્રાંતમાં રહેનારા લોકોનો ઘણો ભાગ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. કાઠીઆવાડ તથા ઉત્તરમાં કેટલાક શબ્દોમાં સાધારણ ફેરફાર છે. બીજી ભાષા સંસ્કૃત છે. તે બ્રાહ્મણો તથા કેટલાક વિદ્વાનો શિખે છે. આ બધી ભાષાઓનું મૂળ છે. હિંદુ ધર્મનાં પુસ્તકો સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલાં છે. સરકારી કામકાજમાં તથા ભણવામાં ઇંગ્રેજી ભાષા પણ વપરાય છે. કચ્છમાં કચ્છી ભાષા વપરાય છે.

ધર્મો—વૈષ્ણવ, સ્વામીનારાયણ, શીવ, જૈન, મુસલમાની, ખ્રિસ્તી, જરથોસ્તી છે. તે સિવાય કબીરપંથી, પરણામી, આર્ય-સમાજી વગેરે જુદા જુદા ફાંટાઓ પણ છે.

આબો હવા અને વરસાદ—એકંદરે ગુજરાતની હવા સમધારણ અને તંદુરસ્ત છે. ટાઢ અને તાપ સરખા પ્રમા-

ણમાં પડે છે. ઉત્તર તરફ કચ્છના રણને લીધે તાપ વધારે માલમ પડે છે. કાઠીઆવાડમાં પણ મધ્યભાગમાં હવા વધારે ગરમ રહે છે. ત્યાં દરિઆ કિનારે હોવાથી ઠંડો પવન ફુંકાય છે. ગુજરાતમાં વરસાદ જોઇએ તે પ્રમાણમાં પડે છે. ઉત્તર તરફના ભાગમાં અને કાઠીઆવાડમાં વરસાદ થોડો પડે છે. સુરત જીલ્લામાં બીજા ભાગો કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે, અને હવા ઠંડી રહે છે. મધ્યભાગમાં એટલે ખેડા જીલ્લામાં, વડોદરા પ્રાંતમાં અને ભરૂચ જીલ્લામાં વરસાદ મધ્યમ પડે છે, અને હવા સાધારણ રહે છે. એકંદરે ગુજરાતમાં આખા વરસમાં થઇને લગભગ ૩૦ થી ૪૦ ઇંચિ જેટલો અને કાઠી-આવાડમા ૨૦ થી ૨૫ ઇંચ જેટલો વરસાદ થાય છે. કચ્છમાં ૨૦ ઇંચની અંદર વરસાદ પડે છે.

ઉદ્યોગ અને ધંધો—ઉદ્યોગમાં મોટો ભાગ ખેતીનો છે. આ પ્રાંતની જમીન ફળદ્રુપ હોવાને લીધે ખેતી સારી થાય છે. તે સિવાય કપાસ લોઢવાનાં જીનો તથા કાપડ હાથે વણવાની શાળો અને કાપડ વણવાની વરાળ યંત્રથી ચાલતી મીલો ઘણી છે. તેમાં ઘણા લોકોને રોજી મળે છે. અમદાવાદ તથા સુર-તમાં રેશમી કાપડ વણવાનાં અને કિનખાબ તથા સોનેરી રૂપેરી કસબ કામનાં ઘણાં કારખાંનાં છે. કેટલીક જગ્યાએ સુતરાઉ કાપડ રંગવાનું તથા છાપવાનું કામ કરે છે. તે સિવાય જુદી જુદી જાતનાં દળવાનાં વહેરવાનાં, છાપવાનાં, દીવાસળી, કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં નાનાં નાનાં કારખાનાં છે.

કારીગરીમાં સોના રૂપાનું નકશી કામ, કસબનું ભરત કામ, અને અકીકનું કામ સારૂં થાય છે.

વેપાર—રૂ, કાપડ, તેલીબીયાં, કરીયાણું, અનાજ વગેરેનો વેપાર ઘણો ચાલે છે.

નિકાસ—કપાસ, સુતરાઉ કાપડ, અનાજ, તમાકુ, કરીયાણું, માખણ અને ચામડું છે.

નિકાસ એટલે આપણા દેશમાં જે વધારાનો માલ હોય અને તે બહાર દેશાવર જાય તેને નિકાશ કહે છે.

આયાત—સુતર, કાપડ, ખાંડ, ચા, રંગ, કાચનો સામાન, યંત્રો, સ્ટેશનરી સામાન વિગેરે છે.

ઘણો વેપાર રેલ્વે માર્ગે ચાલે છે. અને રેલ્વે નથી ત્યાં ગાડાં, ઉંટ, પોઠો વગેરેથી ચાલે છે. નર્મદા નદીમાં વહાણ ચાલે છે ત્યાં સુધી ત્યાં વહાણ મારફતે વેપાર ચાલે છે.

જનાવરો—ગાય, ભેંસ, બળદ, બકરાં, ઘેટાં, ઉંટ, ઘોડા, ગધેડાં, કુતરાં, વાંદરાં, વગેરે જનાવરો સામાન્ય રીતે બધા ભાગમાં માલમ પડે છે. કાઠીઆવાડના ઘોડા અને કડી પ્રાંતના બળદ વખણાય છે. ઉંટ કચ્છમાં વધારે જોવામાં આવે છે. ત્યાં તેને ગાડીઓમાં જોડે છે.

શિયાળ સસલાં, હરણ, ડુક્કર, રોઝ, વાઘ, વરૂ, વગેરે જંગલી પશુ જંગલમાં હોય છે. ગીરના જંગલમાં સિંહ જણાય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં બીજી કોઇ જગ્યાએ સિંહ જોવામાં આવતો નથી.

બળદ, ઘોડા, ઉંટ વાહને જોડવાના ઉપયોગમાં તથા ઉંટ અને ગધેડાં ભાર લાદવાના ઉપયોગમાં આવે છે.

ઘેટાંનું ઉન ગરમ કપડાં બનાવવાના કામમાં આવે છે.

પર્વતો—

આબુ—(૫૬૦૦) ફુટ* અરવલીનો ફાંટો છે. આ પર્વત ગુજરાતમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત છે. તેના ઉપર અંબાજી માતાનું જાત્રાનું સ્થાન અને જૈન ધર્મનાં દહેરાં છે. જૈન દહેરાંને દેલવાડાનાં દહેરાં કહે છે. તે હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ઉત્તર વિભાગના કમીશનર સાહેબ ત્યાં ઉનાળામાં હવા ખાવા જાય છે. વળી ત્યાં મોટી લશ્કરી છાવણી છે.

આરાસુર—ઈશાન તરફ થઈ દક્ષિણ તરફ વળી વિંધ્યાચળની હારને મળે છે. તેમાંથી આરસના પત્થર નીકળે છે.

પાવાગઢ—(૨૫૦૦) પંચમહાલ જીલ્લામાં આવેલો છે. તે વિંધ્યાચળને પૂર્વ તરફ જોડાય છે. તેમાંથી લોઢું અને મેંગેનીઝ નીકળે છે.

રાજપીપળાના ડુંગરો—(૨૦૦૦) સાતપુડા પર્વતનો ફાંટો છે. તેમાં વાંસ અને સાગ પુષ્કળ થાય છે.

ગીરનાર—(૩૫૦૦) કાઠીઆવાડમાં આવેલો છે. તે હિંદુ અને જૈન લોકોનું જાત્રાનું સ્થળ છે.

ગીર—ગીરનારની દક્ષિણે આવેલો છે. તેમાં સિંહની વસ્તી છે.

શેત્રુંજો (૨૫૦૦)—તેને પાલીતાણાના ડુંગર કહે છે. એ પણ કાઠીઆવાડમાં પાલીતાણા પાસે આવેલો છે. તે જૈનોનું જાત્રાનું સ્થળ છે.

બર્ડો—એ હાલારથી મધ્યભાગની હાર થાન સુધી લંબાય છે, તેમાંથી લોખંડ નીકળે છે અને તેમાં વાંસ પુષ્કળ થાય છે.

---

* કૌંસમાં આંકડા આપ્યા છે તે તેટલા ફુટની ઉંચાઇ સમજવી.

ગુજરાત પ્રાંત

સીમા, કુદરતી વિભાગ, પર્વતો, નદીઓ, અખાત, બેટ, ભૂશિરો.

અંગ્રેજી માઈલોનું માપ

0 20 40 60 80

નદીઓઃ—

આ પ્રાંતની ઈશાન અને પૂર્વ સરહદ ડુંગરોની હારની બનેલી હોવાથી જમીનનો ઢાળ પશ્ચિમ દક્ષિણ તરફનો છે. અને તેથી લગભગ સઘળી નદીઓ દક્ષિણ તરફનો છે. અને તેથી લગભગ સઘળી નદીઓ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ તરફ વહે છે. તેથી દક્ષિણ તરફની ખંભાતના અખાતના ઉત્તર અને પૂર્વ કાંઠાની જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે. ને તેમાં ઉત્તમ પ્રકારની ખેતી થાય છે.

બનાસ—આબુ પર્વતમાંથી નીકળી, પાલણપુર એજન્સીમાં થઈ કચ્છના રણમાં વહે છે.

સરસ્વતી—આબુ પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. તે પવિત્ર મનાય છે, એના ઉપર સિદ્ધપુર શહેર છે. ત્યાં માતૃશ્રાદ્ધ થાય છે. બનાસ અને સરસ્વતી દરિઆને અથવા બીજી કોઈ નદીને મળતી નથી તેથી તે કુંવારીકા ગણાય છે.

સાબરમતી—(૨૦૦)+ અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી મહીકાંઠા અને અમદાવાદ જીલ્લામાં થઇ ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેને કાંઠે અમદાવાદ શહેર છે.

મહી—(૩૦૦) માળવાના ડુંગરમાંથી નીકળી ખેડા જીલ્લાની પૂર્વે થઇ ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેનો પટ બહુ પહોળો હોવાથી તેને મહીસાગર કહે છે. તેને કાંઠે ખંભાત છે.

નર્મદા—(૭૦૦) વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળી રાજપીપળા અને ભરૂચ જીલ્લામાં થઇ ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેમાં મુખથી સો માઈલ સુધી વહાણો ફરી શકે છે ને વેપાર

+ આ આંકડા નદીની લંબાઇના માઇલમાં છે. તે ગોખાવવાના નથી પણ એક બીજાની સરખામણી કરવા માટે છે.

ચાલે છે. આ નદી પવિત્ર ગણાય છે. તેનું બીજું નામ **રેવાજી** છે. તેના કાંઠે ભરૂચ, શુક્લતીર્થ, ચાણોદ વગેરે સ્થળો છે. એમાં **સુરપાણ** નામનો ધોધ છે.

તાપી (૪૫૦)—સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી રાજપીપળા સંસ્થાનની દક્ષિણે થઇ, સુરત જીલ્લામાં થઇ અરબી સમુદ્રને મળે છે. આ નદીમાં પણ થોડા ભાગમાં વહાણો ફરી શકે છે. તેના ઉપર સુરત શહેર છે.

એ સિવાય વિશ્વામિત્રી, ઢાઢર, વાત્રક, પૂર્ણા, અંબીકા વગેરે ઘણી નાની નદીઓ છે.

ભાદર (૧૨૦)—કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે.

શેત્રુંજી (૧૦૦)—ગીર પર્વતમાંથી નીકળી પાલીતાણા પાસે થઇ ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર પાલીતાણા છે.

અખાત–(૧) કચ્છનો અખાત–કચ્છ અને કાઠીઆવાડ વચ્ચે.

(૨) ખંભાતનો અખાત–કાઠીઆવાડની પૂર્વે અને ભરૂચ અને સુરત જીલ્લાની પશ્ચિમે છે. આ બંન્ને અરબી સમુદ્રના ફાંટા છે.

બેટ—

બેટ શંખોદ્ધાર—કાઠીઆવાડની પશ્ચિમે ઓખામંડળ મહાલને લગતો અરબી સમુદ્રમાં છે.

દીવ બેટ—કાઠીઆવાડની દક્ષિણે છે.

સાષ્ટિ—થાણા જીલ્લાને લગતો અરબી સમુદ્રમાં છે.

ભૂશિરો—

જગત ભૂશિર—કાઠીઆવાડની પશ્ચિમે–એ આખા ગુજરાત-રાતનું પશ્ચિમ બિંદુ છે.

દીવ ભૂશિર—કાઠીઆવાડની દક્ષિણે.

ગુજરાત પ્રાંત

અંગ્રેજી માઈલોનું માપ

૦ ૨૦ ૪૦ ૬૦ ૮૦

વનસ્પતિ અને ખનીજ

ખનીજની તળે લીટી દોરી છે.

 ૧૮૦૭૩

જાણવા લાયક જળાશયો—

૧ અડાળજની વાવ—અમદાવાદ જીલ્લામાં અડાળજ ગામે મોટી ઉત્તમ કારીગરીવાળી પથ્થરની વાવ છે.

૨ લસુંદ્રાના ટાઢા તથા ઉના પાણીના કુંડ (ખેડા જીલ્લામાં છે.)

૩ ટુવાના ઉના પાણીના કુંડ (પંચમહાલ જીલ્લામાં છે.)

૪ ઉનાઇ (દેવકી ઉનાઇ) ના ઉના પાણીના કુંડ સુરત જીલ્લામાં આવેલા છે.

વનસ્પતિ—ગુજરાતના પૂર્વ ભાગમાં, પંચમહાલમાં, ને કાઠીઆવાડના ગીરના ડુંગરોમાં તેમજ નર્મદા ને તાપી નદીની વચ્ચે પૂર્વ તરફના મુલકમાં જંગલો છે. તેમાં સાગ, સીસમ, ખેર, મહુડા, વાંસ તથા રાયણનાં ઝાડ થાય છે. પંચમહાલમાં મહુડા તથા સાગનાં ઝાડ ઘણાં છે. દક્ષિણ તરફ આંબા, લીમડા, મહુડા, આમલી ને વડ વગેરે થાય છે. સુરત જીલ્લામાં આંબા, ફણસ, ને ખજુરનાં ઝાડ થાય છે. ખજુરમાંથી તાડી નીકળે છે. જંગલમાંથી ભીલ લોકો ગુંદર, લાખ, મધ ને મીણ લાવે છે અને વેચે છે. વડોદરા રાજ્યના કાનમના પ્રદેશમાં ને ભરૂચ જીલ્લામાં તથા કાઠીઆવાડમાં ઝાડ સારાં ઉગતાં નથી.

ખેતીનો પાક—ગુજરાતમાં મુખ્ય ધંધો ખેતીનો હોઈ વસ્તીનો ઘણો ભાગ તે ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. આ પ્રાંત એટલો બધો ફળદ્રુપ છે કે તેને હિંદુસ્તાનનો બાગ કહે છે. સામાન્ય રીતે બાજરી, ડાંગર, કોદ્રા, બાવટો, જુવાર, ઘઉં, કઠોળ અને તલ ઘણેખરે ઠેકાણે થાય છે.

અમદાવાદ જીલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ને અમદાવાદની

આસપાસના ભાગ ને દશકોસી કહે છે ને તેમાં ડાંગર સારી થાય છે. કાઠીઆવાડનો પૂર્વ ભાગ ભાલ કહેવાય છે. તેની જમીન કાળી છે ને તેમાં ઘઉં સારા થાય છે. ને પૂર્વ ભાગમાં સાબરમતી અને ખારી વચ્ચે ડાંગર ઉત્તમ જાતની થાય છે. તે ભાગમાં હાથમતીની નહેર વાટે પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં લે છે.

ખેડા જીલ્લાના મધ્ય ભાગને ચરોતર કહે છે. તે ઘણો ફળદ્રુપ છે. ચારૂત્તર અથવા ચરોતર એટલે “ સુંદર પ્રદેશ ” તેમાં તમાકુ સારી થાય છે. તથા આદુ વરીઆળી ને જીરૂ થાય છે.

ભરૂચ જીલ્લો અને વડોદરા પ્રાંતનો દક્ષિણ ભાગ કાનમ કહેવાય છે; અહીંની જમીન કાળી છે ને તેમાં કપાસ ઘણો થાય છે. ને જુવાર પાકે છે.

સુરત જીલ્લાની જમીન પણ ફળદ્રુપ છે. જુવાર, શેરડી, ઘઉં, કેળાં, કેરી અને ફણુસ થાય છે. ને પૂર્વ ને દક્ષિણ ભાગમાં ડાંગર સારી પાકે છે.

પંચમહાલ જીલ્લામાં મકાઈ ને ચણા ઘણા થાય છે.

પાલણપુરના ભાગમાં—રૂ ને ડાંગેર થાય છે. ને ચંપાનું તથા કેવડાનું અત્તર થાય છે.

થાણા જીલ્લામાં—વસઈમાં કેળાં, પાન ને શેરડી થાય છે. ડાંગેર ઘણી પાકે છે ને કાંઠાપર નાળીએરી થાય છે.

કડી પ્રાંતમાં—સિદ્ધપુર, વિસનગર, ને મહેસાણા મહાલમાં અફીણ ને સરસવ ને અળસી પાકે છે.

ધોળકા—(અમદાવાદ જીલ્લામાં) એમાં દાડમ ને સુંઠ થાય છે.

અનીજઃ—

પથ્થરની ખાણો—કાઠીઆવાડમાં પોરબંદર, ધાંગદ્રા ને ગાયકવાડના સંખેડા મહાલમાં સોનગીર તથા ઈડર સંસ્થાનના અમનગરમાં પથ્થરની ખાણો છે.

અબરખ—મહીકાંઠા એજન્સિ ને રેવાકાંઠા એજન્સિમાંથી નીકળે છે.

આરસપહાણ—આરાસુર પર્વતમાં તથા વડોદરા પ્રાંતમા સંખેડા મહાલના મોતીપરા આગળ આરસની ખાણો છે.

અકીક—રાજપીંપળાના ડુંગરમાંથી તથા મહીકાંઠામાં માજુમ નદીને કાંઠેથી, રેવાકાંઠા એજન્સિના ઝગડીઆ તાલુકામાંથી, પાવાગઢમાંથી જડે છે.

લોઢુ, મેંગેનીસ—પંચ મહાલના ડુંગરોમાંથી પાવાગઢ વગેરે તથા કાઠીઆવાડના બર્ડા પર્વતમાંથી નીકળે છે.

મીઠું—વીરમગામ પાસે ખારાઘોડા આગળ મીઠું પકવે છે તે ગાંગડા હોય છે ને તેને વરાગડુ મીઠું કહે છે. તથા વલસાડ પાસે તથા કાઠીઆવાડમાં દરિઆ કિનારે મીઠું પાકે છે. તેને ઘસીઉ મીઠું કહે છે તે ભુકા જેવું હોય છે.

સુરોખાર—રાધનપુર સંસ્થાનમાંથી નીકળે છે.

મોતી—નવાનગર પાસેના કચ્છના અખાતમાંથી નીકળે છે.

બંદરો ને હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં.

માંડવી—કચ્છમાં.

નવાનગર કચ્છના અખાતને દક્ષિણ કાંઠે છે.

દ્વારકાં, પોરબંદર, નવીબંદર, માંગરોળ, વેરાવળ, દીવ, જાફરાબાદ એ કાઠીઆવાડ ને પશ્ચિમ ને દક્ષિણ કાંઠે

અરબી સમુદ્ર ઉપર છે. એ બંદરોમા વહાણો ચાલે છે ને મુંબાઈથી નાની આગબોટો આ બંદરોએ થઇને કચ્છના માંડવી ને કરાંચી બંદરે જાય છે. **ઘોઘા ને ભાવનગર** ખંભાતના અખાતની પશ્ચિમે છે.

ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, દમણ ખંભાતના અખાતના પૂર્વ કાંઠાપર છે.

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં—

આબુ—ગુજરાતની ઉત્તરે.

ડુમસ, હજીરા—સુરત પાસે અરબી સમુદ્રને કિનારે.

તીથલ—સુરત જીલ્લામાં વલસાડ પાસે.

ઘોઘા—કાઠીઆવાડની પૂર્વે ખંભાતના અખાતને કાંઠે.

જાનવરો—

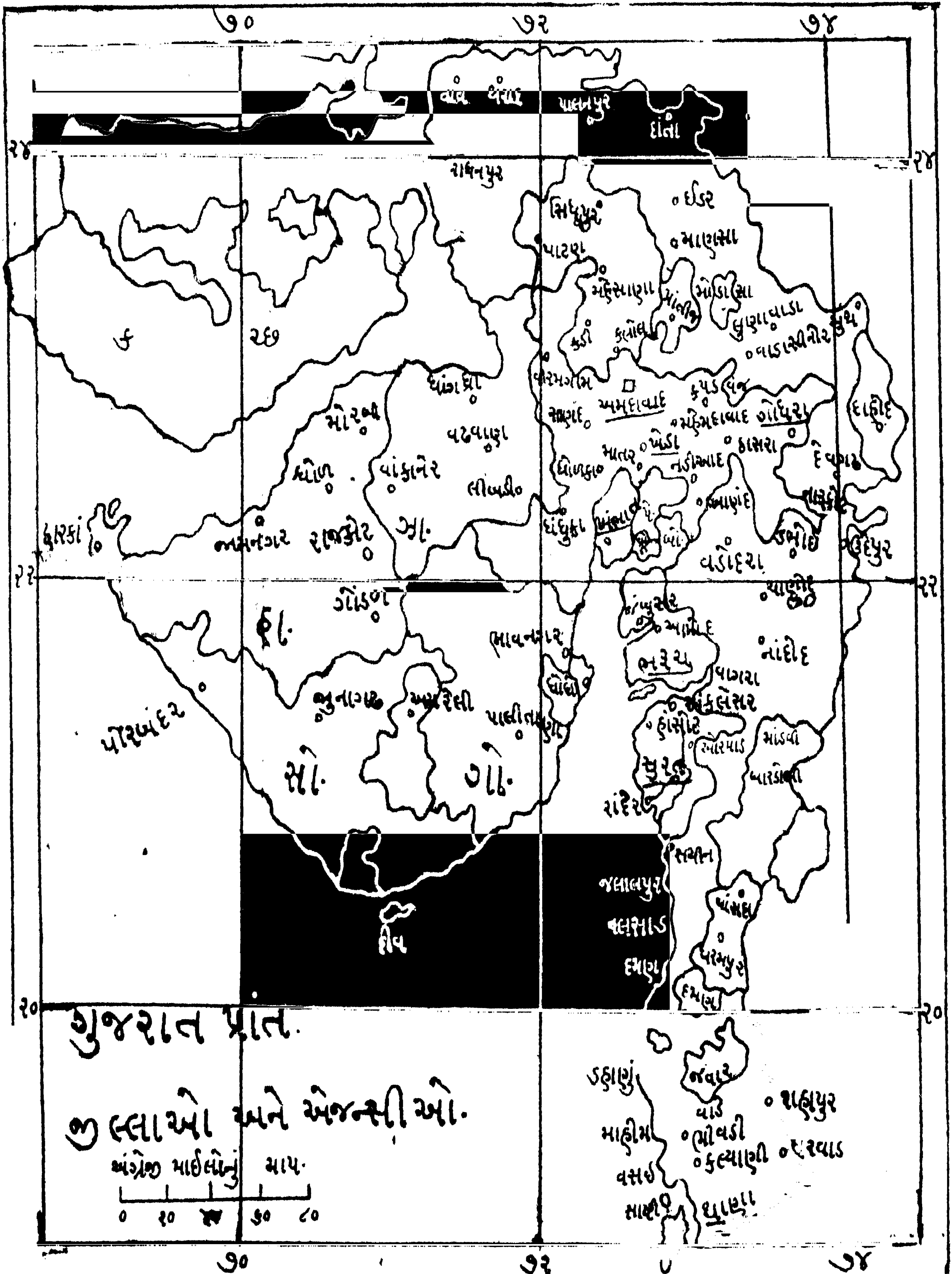
ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાતના રાજકિય વિભાગો.

ગુજરાત—એના બે ભાગ પાડેલા છે. ૧ ખાલસા મુલક (૨) દેશી રાજ્યો.

જે મુલક સંપૂર્ણ રીતે ઇંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે તેને ખાલસા મુલક કહે છે.

ખાલસા મુલકના છ જીલ્લા છે. (૧) અમદાવાદ જીલ્લો, (૨) ખેડા જીલ્લો, (૩) પંચમહાલ જીલ્લો, (૪) ભરૂચ જીલ્લો, (૫) સુરત જીલ્લો, (૬) થાણા જીલ્લો.

ઉત્તર વિભાગમાં ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ આવેલાં છે. થાણા જીલ્લો મહારાષ્ટ્રના કોકણમાં ગણાય છે; કેમકે ત્યાંથી દક્ષિણ કે દખણ શરૂ થાય છે. ને ત્યાંના લોકોની જાત; બોલી, તથા રીત રીવાજ ગુજરાતથી જુદા પડે છે. પરંતુ રાજ્ય

ગુજરાત પ્રાંત.

જીલ્લાઓ અને એજન્સીઓ.

અંગ્રેજી માઈલોનું માપ.

૦ ૨૦ ૪૦ ૬૦ ૮૦

વ્યવસ્થાને અર્થે થાણા જીલ્લાને ગુજરાત સાથે મેળવી તે બધાનું (ગુજરાત, કાઠીઆવાડ ને થાણા જીલ્લો) નામ ઉત્તર વિભાગ પાડવામાં આવ્યું છે. ઉત્તર વિભાગના મુખ્ય અધિકારીને કમીશનર કહે છે. એમના હાથ નીચે દરેક જીલ્લાના ઉપરી કલેક્ટર કહેવાય છે. તાલુકાનો ઉપરી મામલતદારને પેટા મહાલનો ઉપરી મહાલકરી કહેવાય છે.

એજન્સીઓના ઉપરીને પોલિટિકલ એજંટ કહે છે. તે દેશી રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. તથા સરકારની ખંડણી વસુલ કરે છે. પાછળ જણાવેલાં દરેક દેશી રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારને અથવા ગાયકવાડ સરકારને ખંડણી આપે છે. ગાયકવાડ સરકારની ખંડણી પોલિટિકલ એજંટો વસુલ કરી મોકલી દે છે.

અમદાવાદ જીલ્લો—

નદીઓ—સાબરમતી, ખારી, મેશ્વો, વાત્રક, માજમ ભોગાવો ભાદર, અને હાથમતી.

સરોવર—નળ સરોવર આ ખારા પાણીનું સરોવર છે.

તાલુકા—(૧) ઉત્તર દસ્ક્રોઇ (૨) દક્ષિણ દસ્ક્રોઇ (૩) વીરમગામ (૪) પ્રાંતિજ (૫) ધોળકા (૬) ધંધુકા પેટામહાલ (૧) સાણંદ, (૨) મોડાસા અને (૩) ઘોઘા.

**મુખ્ય શહેર*—અમદાવાદ સાબરમતિને કાંઠે આવેલું મુખ્ય શહેર છે,

ટીપ—જાણવા લાયક શહેરોની હકીકત જુદી આપવામાં આવી છે તેથી અહીં વિશેષ લખી નથી.

તાલુકાના ઉપરી અમલદારને મામલતદાર કહે છે.

આ જીલ્લામાં ટાઢ અને તાપ બંન્ને સખત પડે છે. મુખ્ય પાક ડાંગર અને ઘઉં છે.

ખેડા જીલ્લો—

નદીઓ—મહી, સાબરમતી, શેઢી, વાત્રક, મેશ્વો મહોર, ખારી.

તાલુકા—૧ કપડવણજ, (૨) ઠાસરા, (૩) આણંદ (૪) નડીઆદ (૫) મહેમદાવાદ (૬) માતર (૭) બોરસદ દરેક તાલુકામાં એજ નામનું મુખ્ય ગામ છે.

મુખ્ય શહેર—ખેડા વાત્રક નદીને કાંઠે મહેમદાવાદ તાલુકામાં જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તે કિલ્લે બંધી છે અને ત્યાં જવા મહેમદાવાદથી પાકી સડક છે. તેમાં કલેકટર રહે છે.

કપડવણજ તાલુકામાં **લસુંદ્રા** ગામે ટાઢા ઉના પાણીના કુંડ છે. **ડાકોર**માં રણછોડજીનું મોટું મંદિર છે. નડીઆદ તાલુકામાં વડતાલમાં સ્વામિનારાયણ ધર્મના આચાર્યની ગાદીનું સ્થળ તથા મોટું મંદિર છે. ત્યાં ચૈત્ર સુદી નવમી અને કાર્તકી પુનમે મેળો (સમૈયો) ભરાય છે.

આ તાલુકાનો મુખ્ય પાક ઘઉં, ડાંગર, કપાસ, અને તમાકુ છે. વરીઆળી ને જીરૂ ચરોતમાં સારૂં થાય છે.

(૩) પંચમહાલ જીલ્લો—

પહાડ—પાવાગઢ (૨૫૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે.)

નદી—મહી

તાલુકા—(૧) ગોધરા (૨) કાલોલ (૩) દાહોદ.

પેટામહાલ—(૧) હાલોલ (૨) ઝાલોદ.

દરેક તાલુકામાં એજ નામનું મુખ્ય ગામ છે.

મુખ્ય શહેર—ગોધરા અહીંથી સાગનું ઇમારતી લાકડું પરદેશ જાય છે તેને ગોધરીઆ સાગ કહે છે.

ખનીજ—હાલોલ તાલુકાની ટેકરીઓમાંથી લોઢું અને મેંગેનીઝ નીકળે છે. તુવા ગામમાં ઉના પાણીના કુંડ છે. મુખ્ય પાક મકાઇ છે. જંગલની પેદાશ સાગ, વાંસ, સીસમ, અને મહુડા છે.

૪ ભરૂચ જિલ્લો—

નદીઓ—મહી, નર્મદા, ઢાઢર, કીમ.

તાલુકા—જંબુસર (૨) આમોદ (૩) વાગરા (૪) ભરૂચ (૫) અંકલેશ્વર.

મહાલ—૧ હાંસોટ.

દરેક તાલુકામાં એજ નામનું મુખ્ય ગામ છે.

મુખ્ય શહેર—ભરૂચ નર્મદા નદીને કાંઠે આવેલું છે. આ જીલ્લામાં લુહારા, અને દેવગજન આગળ બે દીવા દાંડીઓ છે. આ જીલ્લામાં મુખ્ય પાક, કપાસ, તમાકુ, ઘઉં અને જુવાર છે.

સુરત જિલ્લો—

પર્વતો—મોતા અને પારનેરા (૬૦૦).

નદીઓ—કીમ, તાપી, મીંઢોળા, અંબિકા, ઔરંગા, દમણ-ગંગા, પાર, કોલક.

તાલુકા—(૧) ઓરપાડ (૨) ચોર્યાશી (૩) જલાલપુર (૪) વલસાડ (૫) પારડી (૬) માંડવી (૭) બારડોલી (૮) ચીખલી મહાલ–વાલોડ.

દરેક તાલુકામાં એજ નામનું મુખ્ય ગામ છે.

મુખ્ય શહેર—સુરત તાપી નદીને કાંઠે આવેલું છે. બહુધાનમાં સિંહસ્થ વર્ષમાં જાત્રા ભરાય છે.

તીથલ અને હજીરા હવાખાવાનાં સ્થળ છે. ઉદવાડા પારસીઓનું જાત્રાનું સ્થળ છે.

મુખ્ય પાક કપાસ, ડાંગર, જુવાર, અને શેરડી છે.

થાણા જિલ્લો—

પર્વત—સહ્યાદ્રિ.

તાલુકા—૧ ડાહાણું ૨ માહીમ ૩ વસઇ ૪ સાષ્ટી ૫ ભીંવડી ૬ વાડે ૭ શાહપુર ૮ મુરબાડ અને ૯ કલ્યાણ.

મુખ્ય શહેર—થાણા એ જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. **બોરવલી** પાસે કેનેરીની ગુફાઓ જોવા લાયક છે.

મુખ્ય પાક ડાંગર છે. કિનારા તરફ શેરડી, નાળીએર, કેળાં, પાન અને આદુ વગેરે થાય છે.

ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો.

એજન્સીઓ—

૧ પાલણપુર એજન્સી.

પર્વત—શિરોહીના ડુંગર.

નદીઓ—બનાસ, સરસ્વતી.

મુખ્ય સંસ્થાનો—પાલનપુર અને રાધનપુર છે. આ મુસલમાની સંસ્થાનો છે. તે સિવાય વાવ, થરાદ વગેરે ૧૧ સંસ્થાન છે.

મુખ્ય શહેર—

પાલણપુર—તેમાં પોલીટીકલ એજંટ રહે છે. ત્યાંનો રાજા મુસલમાન છે તે દીવાન કહેવાય છે.

મુખ્ય પાક કપાસ, શેરડી, ઘઉં, ડાંગર અને જુવાર છે.

૨ મહીકાંઠા એજન્સી.

મહી નદી પાસે આવેલાં દેશી રાજ્યોને મહીકાંઠા એજન્સી કહે છે.

પર્વત—આબુ.

નદીઓ—સરસ્વતી, સાબરમતી, હાથમતી, વાત્રક, ખારી, મેશ્વો.

મુખ્ય સંસ્થાન—ઇડર અને દાંતા છે, તે સિવાય, માણસા, પેથાપુર, વડાવલી, ભાલુસણા, માલપુર, આમલીઆરા, વાસણા વગેરે નાનાં ૬૧ સંસ્થાન છે.

મુખ્ય શહેર—ઇડર મજબુત કોટવાળુ શહેર છે. તે પહાડ ઉપર આવેલું છે, તે ઇડરગઢ કહેવાય છે.

સાદરા—મહીકાંઠા એજન્સિનું સદર સ્ટેશન છે. અહીં લશ્કરી છાવણી છે. અને તાલુકદારોના કુંવરોને માટે ભણવાની સ્કોટ કોલેજ છે.

પેથાપુર—સાબરમતીને કાંઠે આવેલું છે. અહીંની બાંધણી અને હથીઆરો વખણાય છે.

ખેડબ્રહ્મા—બ્રહ્માની મૂર્તિ છે અને તે જાત્રાનું સ્થળ છે.

શામળાજી—જાત્રાનું સ્થળ છે. કાર્તિક સુદી ૧૫ મોટો મેળો ભરાય છે.

દાંતા—અંબામાતાનાં દહેરાં તથા આરાસુર પર્વતને માટે પ્રખ્યાત છે.

ખનીજ—પથ્થર, આરસપહાણ, અબરખ, ખડી.

૩ રેવાકાંઠા એજન્સી.

રેવા (નર્મદા) નદી પાસે આવેલાં દેશી રાજ્યોના સમુહને રેવાકાંઠા એજન્સિ કહે છે. આ એજન્સિનો ઘણો ભાગ ડુંગરાળ પ્રદેશ છે. દક્ષિણમાં રાજપીપળાના ડુંગરો અને મધ્યમાં વિંધ્યાચળના ફાંટા આવેલા છે.

પર્વત—રાજપીપળાના ડુંગરો (સાતપુડા), વિંધ્યાચળના ફાંટા.

નદીઓ—મહી, નર્મદા, ઓરસંગ, પાનમ.

ધોધ—સુરપાણનો ધોધ.

મુખ્ય સંસ્થાનો—રાજપીપળા (નાંદોદનું રાજ્ય), છોટા-ઉદેપુર, દેવગઢબારીઆ, લુણાવાડા, વાડાસિનોર અને સુંથરામેપુર છે. આ સિવાય નાંનાં રાજ્યોના બે જથા કરેલ છે.

(૧) સંખેડામેવાસ અને (૨) પાંડુમેવાસ.

મુખ્ય શહેરો—નાંદોદ, છોટાઉદેપુર, દેવગઢબારીઆ, વીરપુર, વાડાસિનોર વગેરે છે.

ખનીજ—અબરખ, લોઢુ, મેંગેનીઝ અને અકીકના પથ્થર.

પંચમહાલ—એજન્સિ કહાડી નાંખી તેને રેવાકાંઠા એજન્સિ સાથે જોડી દીધી છે. તેનું મુખ્ય શહેર નારૂકોટ છે.

૪ સુરત એજન્સી.

નદીઓ—કાવેરી, અંબીકા, દમણગંગા.

હવાખાવાનું સ્થળ—ડુમસ.

મુખ્ય સંસ્થાન—ધરમપુર, વાંસદા, સચીન અને ડાંગ છે.

આ એજન્સિ સુરત જીલ્લાના કલેકટરના તાબામાં છે.

જવાર સંસ્થાન—આ સંસ્થાન થાણા જીલ્લામાં આવેલું છે ને તે થાણા જીલ્લાના કલેકટરના તાબામાં છે. ત્યાંનો રાજા ભીલ જાતનો છે.

ગવરનર જનરલના તાબાનાં દેશી રાજ્યો—

વડોદરાનું રાજ્ય—ગુજરાતમાં આ મોટામાં મોટું દેશી રાજ્ય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ જે મોટાં મોટાં દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનું આ એક છે. તે હિંદુસ્તાનના વાઇસરાયના તાબામાં છે. તેમના તરફથી વડોદરામાં રેસીડેન્ટ રહે છે. આ રાજ્ય એક જથે નથી પણ ખાલસા મુલક સાથે સેળભેળ થએલું છે.

રાજ્ય વહીવટ—રાજ્ય વહીવટ અંગ્રેજી રાજ્યની માફક થાય છે. રાજ્યના કાયદા ઘડવા માટે ધારાસભા સ્થાપી છે. ગામના વહીવટ માટે લોકલબોર્ડો સ્થાપી છે. શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલીટી છે.

વડોદરા રાજ્ય સુધારામાં ઘણુંજ આગળ પડતું છે. આ રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિઆત આપવામાં આવે છે, મોટાં શહેરોમાં હાઈસ્કુલો અને વડોદરામાં કોલેજ સ્થાપવામાં આવી છે, ગામો ગામ પુસ્તકાલયો કાઢવામાં આવ્યાં છે.

આ રાજ્યના ચાર ભાગ પાડી તે હરેકને પ્રાંત નામ આપવામાં આવ્યું છે. ૧ કડી પ્રાંત, ૨ વડોદરા પ્રાંત, ૩ નવસારી પ્રાંત, ૪ અમરેલી પ્રાંત.

(૧) **કડી પ્રાંત**—આ પ્રાંત અમદાવાદ જીલ્લાની ઉત્તરે આવેલો છે. આ પ્રાંતની હવા સુકી અને સારી છે. મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી અને ઘઉં છે. એમાં પાટણ, સિદ્ધપુર, વડનગર, વિશનગર, કડી, મહેસાણા એ મોટાં ગામ છે.

(૨) **વડોદરા પ્રાંત**—આ પ્રાંત મહી અને નર્મદા નદી વચ્ચે આવેલો છે. તેમાં મુખ્ય શહેર વડોદરા છે તે ગાયકવાડ સરકારની રાજધાની છે. મુખ્ય પાક કપાસ, તમાકુ, અને બધી જાતનાં અનાજ થાય છે. તેમાં પેટલાદ, ડભોઇ, પાદરા, શિનોર એ મોટાં ગામ છે. ચાણોદ જાત્રાનું સ્થળ છે.

(૩) **નવસારી પ્રાંત**—સુરત જીલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ આ જીલ્લા સાથે સેળભેળ થએલો છે. અહીં મુખ્ય પાક શેરડી, ડાંગર, કપાસ અને ફળો છે. તેમાં મુખ્ય ગામ નવસારી, ગણદેવી અને સોનગઢ છે.

(૪) **અમરેલી પ્રાંત**—આ પ્રાંત કાઠીઆવાડમાં આવેલો છે. ત્યાંનો મુખ્ય પાક ઘઉં, જુવાર, શેરડી અને કપાસ છે. મુખ્ય ગામ અમરેલી અને દ્વારકાં છે. દ્વારકાં જાત્રાનું ધામ છે. તેમાં શારદાપીઠના શંકરાચાર્યની ગાદી છે.

પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યો—

કાઠીઆવાડ એજન્સી—આ એજન્સી કાઠીઆવાડ દ્વીપકલ્પમાં આવેલી છે. આ દ્વીપકલ્પમાં એજન્સી ઉપરાંત થોડો વડોદરા રાજ્યનો મુલક, કેટલોક અમદાવાદ જીલ્લાનો ભાગ–ખાલસા મુલક અને પોર્ટુગીઝનો દીવ બેટ આવેલો છે. તેનો મધ્યભાગ ઉંચો ડુંગરાળ પ્રદેશ છે. દરિઆ કિનારો રેતાળ છે. દરિઆ કિનારો પાસે હોવાથી ત્યાંની નદીઓ ઘણી નાની છે.

પર્વતો—ગીરનાર, શેત્રુંજો, ગીર.

નદીઓ—ભાદર અને શેત્રુંજી મુખ્ય છે. બીજી નાની નદીઓ છે.

બેટો—દીવબેટ, બેટ શંખોદ્ધાર.

આ પ્રાંતના ચાર ભાગ કરેલા છે. દરેક ભાગમાં એક પોલીટીકલ એજન્ટ રહે છે. અને તે બધાનો ઉપરી એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ રાજકોટમાં રહે છે. આ ચાર ભાગનાં નામ (૧) હાલાર પ્રાંત (૨) ઝાલાવાડ (૩) ગોહીલવાડ (૪) અને સોરઠ પ્રાંત.

૧ **હાલાર પ્રાંત**—તેમાં મુખ્ય રાજ્યો નવાનગર (જામનગર), મોરબી, ગોંડળ, વાંકાનેર, ધ્રોળ અને રાજકોટ છે. પહેલાં ત્રણ પહેલા વર્ગનાં અને બીજાં ત્રણ બીજા વર્ગનાં છે.

ઝાલાવાડ—તેમાં મુખ્ય રાજ્યો ધ્રાંગધ્રા (પહેલા વર્ગનું), અને વઢવાણ તથા લીમડી (બીજા વર્ગનાં) છે.

૩ **ગોહીલવાડ**—તેમાં મુખ્ય રાજ્યો ભાવનગર પહેલા વર્ગનું અને પાલીતાણા બીજા વર્ગનું છે.

૪ **સોરઠ પ્રાંત**—તેમાં મુખ્ય રાજ્યો જુનાગઢ પોરબંદર અને જાફરાબાદ પહેલા વર્ગનાં છે. જાફરાબાદ મુસલમાની રાજ્ય છે અને તે જંજીરા સંસ્થાનના નવાબને તાબે છે.

કચ્છ પ્રાંત—કાઠીઆવાડની ઉત્તરે કચ્છનો અખાત મુકીને કચ્છ પ્રાંત આવેલો છે. તેમાં કેટલોક ભાગ રણનો છે. આ દેશની જમીન પથ્થરીઆ અને ડુંગરાળ છે. દક્ષિણ તરફનો ભાગ રસાળ છે, તેમાં ઘઉ, કપાસ, અને બીજું અનાજ થાય છે. આ દેશના ઘોડા વખણાય છે.

મુખ્ય શહેર—ભુજ અને માંડવી છે. ભુજ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં ત્યાંના રાજા રહે છે તેમને મહારાવ કહે છે. ઇંગ્રેજ સરકાર તરફથી અહીં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે ને તે રાજકોટના એજન્ટ ટુ ધી ગવરનરના તાબામાં છે. અહીં ચાંદીનું નકશીકામ સારૂં થાય છે. માંડવી બંદર છે. તેમાં દીવાદાંડી છે.

ખંભાતનું સંસ્થાન.

નદીઓ—મહી, સાબરમતી.

આ મુસલમાની રાજ્ય છે. તેનું મુખ્ય શહેર ખંભાત છે. તે દરિઆ કિનારે રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં ત્યાંના રાજકર્તા નવાબસાહેબ રહે છે. ખેડા જીલ્લાના કલેકટર સાહેબ આ જીલ્લાના પોલિટિકલ એજંટ કહેવાય છે. અહીં અકીકના ઘાટ સારા ઘડાય છે.

ગુજરાત પ્રાંત

જાણવા જેવાં સ્થળો.

જાણવા જેવાં સ્થળો.

અમદાવાદ—(૨૭૪૦૦) ગુજરાત મધ્યે અમદાવાદ ઘણું પ્રખ્યાત શહેર છે. તે ઇ. સ. ૧૪૧૨ માં ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહે વસાવ્યું હતું. અને તેના નામ ઉપરથી આ શહેરનું નામ અહમદાબાદ પડયું છે. આ શહેર મુંબાઇથી બીજે નંબરે ગણાય છે. તે અસલના વખતથી રાજધાનીનું શહેર છે અને હાલ પણ ઉત્તર વિભાગના કમીશનર સાહેબ ત્યાં રહે છે, તેથી તેને રાજનગર પણ કહે છે. તેમાં જુમ્મામસીદ, ભદ્રનો કિલ્લો, ગાયકવાડની હવેલી, શાહીબાગ, હઠીસંગની વાડી, દાદાહરીની વાવ, કાંકરીયું તળાવ, શાહાઆલમનો રોજો, સર્ખેજનો રોજો, વગેરે જોવા લાયક છે. શહેરમાં હિંદુઓનાં દહેરાં ઘણાં છે, પણ તેમાં સ્વામીનારાયણનું મંદિર ઘણું વિશાળ અને વખાણવા જોગ છે. ત્યાંનું રેશમી, સુતરાઉ ને કસબી (કિનખાબ) કાપડ ઘણું વખણાય છે. આ શહેરમાં સુતર કાંતવાની તથા સુતરાઉ કાપડની ઘણી મીલો છે, ને તેમાં ઘણા લોકોને રોજી મળે છે. અહીં આઠ હાઇસ્કુલો તથા એક મહાવિદ્યાલય (કૉલેજ) છે.

વીરમગામ—સુજની (રજાઇઓ) ને પંખા વખણાય છે. ત્યાં કાપડની મીલ છે ને મુનસર તળાવ છે તે ઘણું જુનું છે. મલાવ તળાવ સારૂ છે. આ શહેર પુરાતન મહાભારતના વખતનું જણાય છે.

ધોળકા—દાડમ, જમરૂખ અને સુંઠ વખણાય છે.

ખારાઘોડા—અહીં સરકાર તરફથી વરાગડુ મીઠું પકવવામાં આવે છે.

અડાલજ—અહીં પથ્થરની સુંદર કારીગરીવાળી મોટી વાવ છે.

નડીઆદ—ખેડા જીલ્લામાં મોટામાં મોટું ગામ છે. એ ચરોતરનો મધ્ય ભાગ ગણાય છે. ત્યાં વેપાર ઘણો ચાલે છે ને ખેતીની પેદાશ પણ સારી થાય છે.

કપડવણજ—કાચ ને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

લસુંદ્રા—કપડવણજ તાલુકામાં છે. એની પાસે ટાઢા તથા ઉના પાણીના કુંડ છે.

ટુવા—ગોધરા તાલુકાનું ગામ છે. ત્યાં ઉના પાણીના કુંડ છે.

દાહોદ—એ પંચમહાલ જીલ્લામાં ગુજરાત અને માળવાની સરહદ ઉપર છે. ને ગુજરાતનું પૂર્વનાકુ ગણાય છે. એમાં દીલ્હીનો બાદશાહ ઔરંગઝેબ જન્મ્યો હતો.

ભરૂચ—આ શહેર ઘણું પુરાતન ભ્રગુઋષિના વખતનું નર્મદા નદીના કાંઠા ઉપર છે. એમાં કાપડની મીલો છે. બંદર હોવાથી વહાણમાં માલ આવે છે. ત્યાં બળી રાજાની ચોરી ને ભ્રગુ ઋષિનું દહેરૂં જોવા લાયક છે.

શુકલતીર્થ—નર્મદા નદીને કિનારે જાત્રાનું સ્થળ છે. ત્યાં દર કાર્તિકી પુનમે મેળો ભરાય છે. તેની પાસે કબીરવડ નામનો મોટો વડ છે.

સુરત (૧૧૮૦૦)—સુરત જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તાપી નદીના ડાબા કિનારા ઉપર આ શહેર આવેલું છે. ત્યાં થોડા વરસપર ઘણો વેપાર ચાલતો હતો. અહીં અંગ્રેજોએ પહેલી કોઠી નાખી હતી અને પછી ત્યાંથી મુંબાઈ લઈ ગયા.

ઉંનાઈ—ઉના પાણીના કુંડ છે.

વલસાડ—સાગ અને ગોળ વખણાય છે.

બોરવલી—થાણા જીલ્લામાં છે એની પાસે કેનેરીની ગુફાઓ જોવા લાયક છે.

સાદરા—મહીકાંઠા એજન્સીનું સદર સ્ટેશન છે. અહીં અંગ્રેજી લશ્કરી છાવણી છે. તાલુકદારોના કુંવરોને માટે "સ્કૉટ કૉલેજ" નામની પાઠશાળા છે.

પેથાપુર—બાંધણી (સ્ત્રીઓને પહેરવાનું કપડું), તથા પથ્થરના વાડકા, ખલ તથા છરી, ચપ્પુ, તાળાં વગેરે સારાં થાય છે.

ખેડબ્રહ્મા—ઈડર સંસ્થાનમાં જાત્રાનું સ્થળ છે, તેમાં બ્રહ્માની મૂર્તિ છે.

ખંભાત—સુતરાઉ કાપડ. શેત્રંજીઓ, ને અકીક કામ બોરીઆં, એરીંગ, ચુનીઓ વગેરે સારૂ થાય છે. આ શહેર ઘણું પુરાતન છે. ને પહેલાં ભવ્ય હતું. એનું મૂળ નામ સ્તંભાવતી છે. હાલ ત્યાં નવાબ રાજ્ય કરે છે.

વડોદરા—ગાયકવાડ સરકારની રાજધાની છે. તેમાં સુતરાઉ કાપડ, પાઘડીઓ, સાડીઓ વગેરે થાય છે.

પાટણ—વડોદરા રાજ્યના કડી પ્રાંતમાં છે એ અસલ ગુજરાતની રાજધાની હતું. (અણહીલપુર પાટણ) એમાં પટોળાં, કંકુ, સુડીઓ, મશરૂ તથા માટીનાં રમકડાં ઘણાં સારાં થાય છે.

વિસનગર—તાંબા પીતળનાં વાસણ ઘણાં સારાં થાય છે.

પાલણપુર—ચંપાનું અને કેવડાનું અત્તર થાય છે.

ડીસા—પાલણપુર સંસ્થાનમાં છે. ત્યાં અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી છે.

નવાનગર—કાઠીઆવાડમાં જામરાજાની રાજધાનીનું શહેર છે. એમાં કંકુ, રેશમી અને કસબી કપડાં ને ભરતકામ સારૂં

થાય છે. જામનગરના કસબી સાલ્લા ઘણા વખણાય છે. અહીંના દરિઆમાંથી ઉત્તમ મોતી નીકળે છે, તેનું બીજું નામ જામનગર છે.

ગોંડળ—ગરાશીઆઓના કુંવરોને ભણવાની હાઇસ્કુલ છે.

રાજકોટ—કાઠીઆવાડ એજન્સીના એજંટ ટુ ધી ગવરનર જનરલ રહે છે. રાજકુમાર કૉલેજ, અને ટ્રેનિંગ સ્કુલ છે.

ધોરાજી—ગોંડળના રાજ્યમાં છે. ત્યાં ઉનની ધાબળીઓ થાય છે. તેમજ ઘોડાનો સામાન ને રમકડાં થાય છે,

દીવ—કાઠીઆવાડની દક્ષિણે ફિરંગી લોકોનો બેટ છે. એમાં રંગાટી કામ સારૂ થાય છે.

શીહોર—કાઠીઆવાડમાં છે. ત્યાંનાં તાંબા પીતળનાં વાસણ વખણાય છે.

જુનાગઢ—એને ગઢ, જીર્ણદુર્ગ, જીરણગઢ વગેરે નામો કહે છે. ત્યાં મહાવિદ્યાલય છે.

જાત્રાનાં સ્થળો.

આબુ—ગુજરાતની ઉત્તરે છે. એના ઉપર શ્રાવક લોકોના ધર્મનાં ભવ્ય દેવળો છે. એ દેલવાડા કે દેવળવાડા કહેવાય છે. તેની કારીગરી ઘણીજ વખણાય છે.

અંબાજી—એમાં અંબા માતાનું સ્થાન છે. અહીં કુંભારીઆના શ્રાવક લોકોનાં દહેરાં છે. તે જોવા લાયક છે. ત્યાં મોટી જાત્રા ભરાય છે. એ ઇડર પાસે દાંતાના રાણાના તાબામાં છે. (પાસે ગબરનો પહાડ છે.)

શામળાજી—ઇડરના રાજ્યમાં છે. ત્યાં દર સાલ કાર્તકી પુનમે મેળો ભરાય છે.

૭૦
૭૨
૭૪
૨૪
૨૨
૨૦
આબુ
આરાસુર
સિદ્ધપુર
ઉંઝા
શામળાજી
બહુચરાજી
ડાકોર
વડતાલ
પાવાગઢ
બેટશંખોદ્ધાર
દ્વારકા
ગીરનાર
ગઢડા
શુકલતીર્થ
ચાંદોદ
કરનાળી
ઘોઘા
પાલીતાણા
સોમનાથપાટણ
હજીરા
ડુમસ
તીથલ
ઉદવાડા
ગુજરાત પ્રાંત
જાત્રાનાં સ્થળ
હવાખાવાનાં સ્થળ
અંગ્રેજી માઈલોનું માપ
૦ ૨૦ ૪૦ ૬૦ ૮૦

બહુચરાજી—કડી પ્રાંતમાં બહુચરા માતાનું સ્થાન છે.

સિદ્ધપુર—કડી પ્રાંતમાં સરસ્વતિ નદી ઉપર છે. ત્યાં માતૃ શ્રાદ્ધ કરે છે. અને પવિત્ર તિર્થ ગણાય છે. અહીં રૂદ્રમાળનાં જુનાં ખંડેર છે જે પ્રસિદ્ધ છે.

ઊંઝા—કડી પ્રાંતમાં છે. ત્યાં કડવાકણબીની કુળદેવી છે.

ડાકોર—ખેડા જીલ્લાના ઠાસરા તાલુકામાં શ્રી રણછોડજીનું મોટું ધામ છે. ને ત્યાં દર પુનમે જાત્રા ભરાય છે.

વડતાલ—ખેડા જીલ્લાના નડીઆદ તાલુકામાં શ્રી સ્વામિ-નારાયણના ધર્મનું મુખ્ય ધામ છે.

પાવાગઢ—પંચમહાલમાં ડુંગર ઉપર કાળીકા માતાનું ધામ છે. આ ડુંગર જોવા લાયક છે. કિલ્લો ને દેવળ જીર્ણ થઇ ગયાં છે. એની પાસે ચાંપાનેર ગામ છે. એ અસલ ઘણું મોટું શહેર હતું.

ચાણોદ અને **કરનાળી**—નર્મદા નદીને કાંઠે પવિત્ર સ્થળ ગણાય છે. અહીં ચૈત્રી પુનમે મોટો મેળો ભરાય છે. ને લોકો નર્મદા સ્નાન કરે છે.

શુક્લતીર્થ—ભરૂચ જીલ્લામાં નર્મદા કાંઠે પવિત્ર સ્થળ [illegible]. અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. પાસે બેટમાં કબીર વડ છે. [illegible] વડ ઘણોજ મોટો છે. આ ઝાડ ગુજરાતમાં મોટામાં મોટું [illegible]વા લાયક છે.

ઉદવાડા—આ ગામ સુરત જીલ્લાના પારડી તાલુકામાં છે. એ પારસી લોકોના ધર્મનું મુખ્ય સ્થાન ગણાય છે. પ્રથમ પારસી લોકો અહીં આવ્યા હતા એમ કહે છે.

બહુધાન—સુરત જીલ્લાના માંડવી તાલુકામાં છે. ત્યાં દર-બાર વરસે સીંહસ્થના વર્ષમાં જાત્રા ભરાય છે.

વૌઠા—અમદાવાદ જીલ્લામાં સાબરમતિ નદીને કાંઠે છે. ત્યાં સાત નદીઓનું પાણી ભેગું થાય છે. ને કાર્તકી પુનમે મેળો ભરાય છે.

ગઢડા—કાઠીઆવાડમાં ભાવનગરના રાજ્યમાં છે. એ સ્વામિ-નારાયણના ધર્મનું જાત્રાનું સ્થળ છે.

પાલીતાણા—કાઠીઆવાડમાં શેત્રુંજાના ડુંગર પાસે છે. અહીં શેત્રુંજાના ડુંગર ઉપર જૈન લોકોનાં પ્રખ્યાત જોવા લાયક દહેરાં છે. ત્યાં જૈન લોકો જાત્રાએ જાય છે.

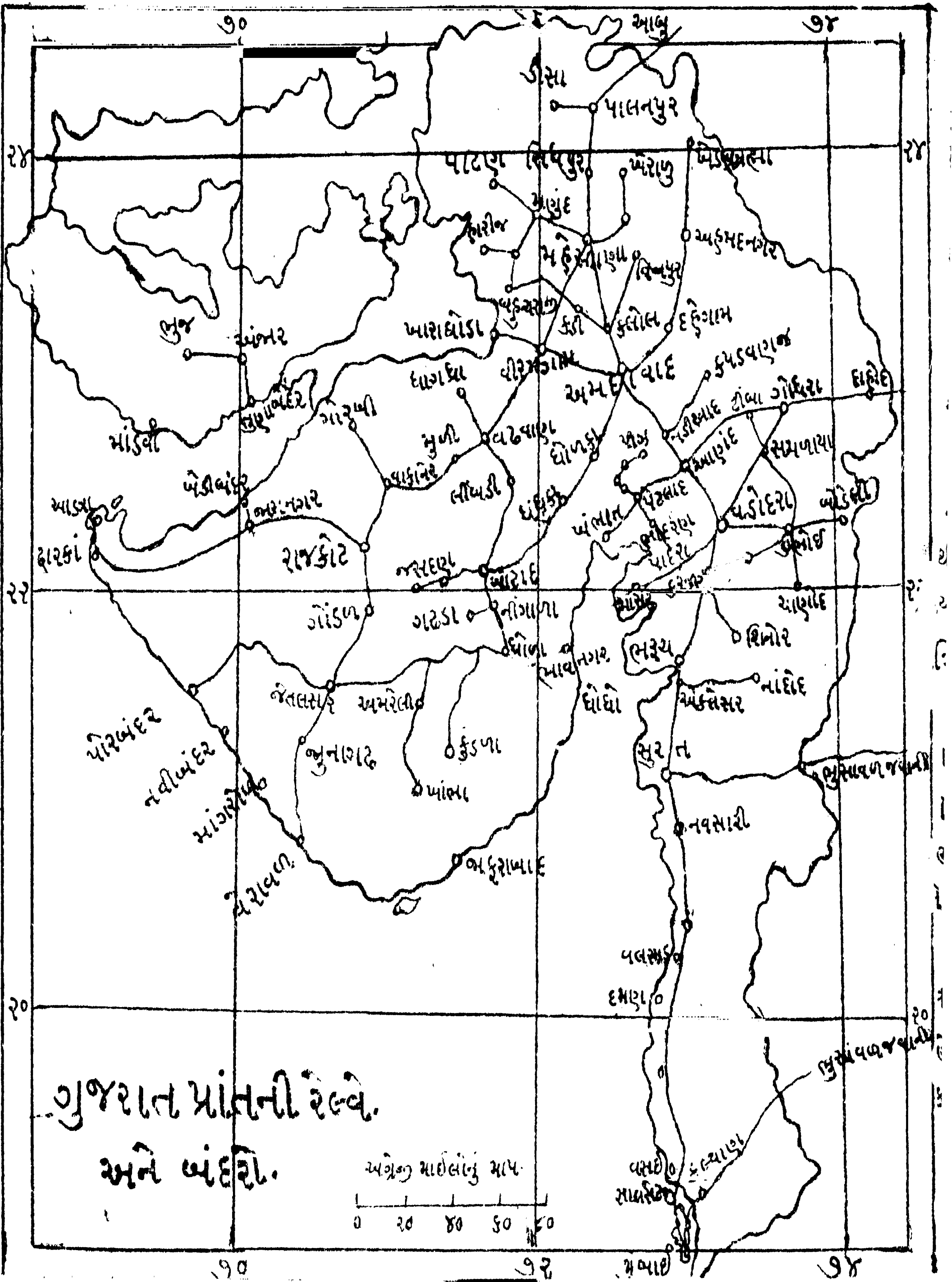
ગીરનાર—કાઠીઆવાડમાં જુનાગઢ પાસે ડુંગર છે. તે ઉપર હિંદુ ધર્મનાં તથા જૈન ધર્મનાં દહેરાં ઘણાં જોવા લાયક છે.

દ્વારકાં—ગુજરાતની ને કાઠીઆવાડની છેક પશ્ચિમે હિંદુ લોકોનું જાત્રાનું ઠેકાણું છે. અસલના વારામાં અહીં શ્રી કૃષ્ણે રાજ્ય કર્યું હતું. એ રણછોડજીનું મુખ્ય ધામ કહેવાય છે. એ ગાયકવાડ સરકારના તાબામાં છે.

બેટ—દ્વારકાંથી સાત મેલ ઉપર શંખોદ્ધાર નામનો બેટ છે. એ હિંદુ લોકોનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે.

સોમનાથ પાટણ—કાઠીઆવાડમાં જુનાગઢના રાજ્યમાં વેરાવળ પાસે આવેલું છે. એમાં અસલ સોરઠી સોમનાથ મહા-દેવનું દહેરૂં ઘણું પ્રખ્યાત હતું.

પોરબંદર—આ શહેરમાં સુદામાનું મંદિર છે. અસલ આ સુદામાપુરી હશે એમ જણાય છે.

ગુજરાત પ્રાંતની રેલ્વે.
અને બંદરો.
અંગ્રેજી માઈલોનું માપ
0 20 40 60 80
૭૦
૭૨
૭૪
૨૪
૨૨
૨૦
આબુ
ડીસા
પાલનપુર
પાટણ
સિધ્ધપુર
ખેરાળુ
મહેસાણા
કડી
કલોલ
ખારાઘોડા
અમદાવાદ
કપડવણજ
ગોધરા
દાહોદ
ધ્રાંગધ્રા
વઢવાણ
મુળી
લીંબડી
વાંકાનેર
મોરબી
ભુજ
અંજાર
માંડવી
જામનગર
દ્વારકાં
રાજકોટ
ગોંડળ
જસદણ
બોટાદ
ગઢડા
ધોળકા
ખંભાત
આણંદ
વડોદરા
ભરૂચ
શિનોર
નાંદોદ
અંકલેશ્વર
ઘોઘા
જેતલસર
અમરેલી
જુનાગઢ
પોરબંદર
કુંડલા
સુરત
નવસારી
વલસાડ
દમણ
કલ્યાણ
મુંબાઈ

ગુજરાતની રેલ્વે.

૧ આ પ્રાંતમાં સૌથી મોટી બોમ્બે, બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇંડિયા રેલ્વે (બી. બી. સી. આઇ રેલ્વે) છેક દક્ષિણે થાણા જીલ્લાથી શરૂ થઈ સુરત જીલ્લામાં વલસાડ, નવસારી, અંકલેશ્વર, ભરૂચ, કરજણ વડોદરા, આણંદ અમદાવાદ થઈ વિરમગામ સુધી જાય છે.

આ લાઇન પરનાં જંકશનો:—

૧ **સુરત જંકશન**—સુરતથી તાપ્ટી વેલી રેલ્વે નંદુબાર તરફ જાય છે.

૨ **અંકલેશ્વર જંકશન**—અંકલેશ્વરથી નાંદોદ જાય છે.

૩ **મીયાગામ જંકશન**—મીયાગામથી શીનોર જાય છે. બીજી મીયાગામથી ડભોઇ થઇ બોડેલી જાય છે.

૪ **વિશ્વામિત્રિ જંકશન**—વિશ્વામિત્રિથી પાદરે થઇ માસર અને ડભોઈ થઈ ચાણોદ જાય છે.

૫ **વડોદરા જંકશન**—વડોદરેથી ગોધરા જાય છે.

૬ **આણંદ ,,** —આણંદથી ડાકોર, ગોધરા થઇ રતલામ જાય છે. બીજી આણંદથી પેટલાદ થઇ ખંભાત જાય છે. અને પેટલાદથી સોજીત્રા થઇ વસો જાય છે. અને પેટલાદથી ધામજ થઈ ભાદરણ જાય છે.

૭ **નડીઆદ ,,** —નડીઆદથી કપડવણુજ જાય છે.

૮ **અમદાવાદ ,,** —અમદાવાદથી દહેગામ થઈ અમનગર જાય છે, બીજી અમદાવાદથી ધોળકા જાય છે. અને ધોળકાથી ધંધુકાથી બોટાદ જાય છે.

૨ રજપુતાના માળવા રેલ્વે અમદાવાદથી મહેસાણા અને પાલણપુર થઈ આબુરોડ થઇ દિલ્હી જાય છે.

૧ કલોલ જંકશન—કલોલથી એક ફાંટો કડી થઇ ભોયણી અને બીજો ફાંટો વિજાપુર જાય છે.

૨ મહેસાણા જંકશન—મહેસાણાથી વિસનગર થઇ ખેરાળુ જાય છે અને બીજી મહેસાણાથી પાટણ થઇ વાગડોદ-જાય છે. એક લાઈન મહેસાણાથી વિરમગામ થઇ વઢવાણ જાય છે.

આ સિવાય બીજા નાના ફાંટા નકશામાં જોવાથી જણાશે.

૩ કાઠીઆવાડની રેલ્વે:—

૧ વડવાણ જંકશન—એક લાઇન વઢવાણથી ધ્રાંગધ્રા જાય છે. બીજી વઢવાણથી વાંકાનેર જાય છે ને ત્રીજી વઢવાણથી ધોળા થઈ ભાવનગર જાય છે. એક ફાંટો બોટાદથી જસદણ અને બીજો નિંગાળાથી ગઢડા જાય છે.

૨ ધોળાથી જેતલસર થઇ પોરબંદર જાય છે.

૩ વેરાવળથી જુનાગઢ, જેતલસર, ગોંડળ અને રાજકોટ થઈ મોરબી જાય છે.

૪ રાજકોટથી એક ફાંટો નવાનગર જાય છે.

૫ ચીતળથી એક ફાંટો અમરેલી થઇ ચલાળા જાય છે.

આ સિવાય બીજા નાંના ફાંટા હાલ થયા છે તે નકશા-પરથી જોવા.

૬ નવાનગરથી દ્વારકાં અને આડત્રા બંદરે જાય છે.

ભૂગોળની નકશા બુકો.

મુંબાઈ ઇલાકો— કિં

૧ પ્રશ્ન અને તે ઉપરથી વિદ્યાર્થીઓએ તૈયાર કરવા સારૂ ખાલી હદના નકશા. ... ... ૦—

૨ સંપૂર્ણ તૈયાર મૂળ નકશા, પ્રશ્ન અને તે ઉપરથી વિદ્યાર્થીઓએ તૈયાર કરવા સારૂ ખાલી હદના નકશા ... ૦—

૩ ભૂગોળ પ્રમાણે જુદા જુદા બાર નકશા (મુંબાઈ ઇલાકાનો એટલાસ) ... ... ૦—

ભૂગોળની નકશા બુક ભાગ ૧

(અંગ્રેજી ધોરણ પહેલા માટે)

મંજુર થએલી ભૂગોળના ક્રમ પ્રમાણે ... ... ૦—૬—૦

સદર ભાગ ૨ જો.

(અંગ્રેજી ધોરણ બીજા માટે) ... ... ૦—૬—૦

સદર ભાગ ૩ જો.

(અંગ્રેજી ધોરણ ત્રીજા માટે) ... ... ૦—

ભૂગોળ સીરીઝ.

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ (નકશાઓ સાથે) ... ૦—

મુંબાઈ ઇલાકાની ભૂગોળ (નકશાઓ સાથે) ... ૦—

હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ (નકશાઓ સાથે) ... ... ૦—

એશિયા ખંડની ભૂગોળ (નકશાઓ સાથે) ... ૦—

ચીમનલાલ જીભાઈ પરીખ.

ટીચર, હાઇસ્કુલ,

સોજીત્રા (વડો

અમદાવાદ—સલાપોસ રોડ,

ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.